

ISSN 2181-9505
Doi Journal 10.26739/2181-9505

Philosophy and Life

FALSAFA VA HAYOT • ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ

2020 №1 (8)

ISSN 2181-9505
Doi Journal 10.26739/2181-9505

**O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi
O‘zbekiston falsafa jamiyati**

**Международный научно-исследовательский центр Имам Бухари
при Кабинете Министров Республики Узбекистан
Философское общество Узбекистана**

**Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers
of the Republic of Uzbekistan
Philosophical Society of Uzbekistan**

**FALSAFA VA HAYOT
XALQARO JURNAL**

**ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ**

**PHILOSOPHY AND LIFE
INTERNATIONAL JOURNAL**

2020 № 1 (8)

Jurnal bir yilda 4 marta nashr qilinadi.
Журнал выходит 4 раза в год.
The journal is published 4 times in a year.

Toshkent - 2020

MUNDARIJA

SIYOSAT VA JAMIYAT FALSAFASI

1. Mamatkulov Sanjar Toshpulatovich

Dunyoqarash va hayotiy pozitsiya: strukturaviy tahlil.....9-28

2. Saurov Ravshonbek Ruslanbek o'g'li

Korrupsiya: sabablari, ta'siri va unga qarshi kurash metodlari.....29-42

TA'LIM VA FAN FALSAFASI

3. Sharipov Abduhakimjon Ziyoitdinovich

Globallashuv sharoitida sotsial stratifikatsion jarayonlar va ijtimoiy hamkorlik.....43-55

4. Umirzakova Nargiza Akmalovna

Bioetikaning paydo bo'lishi, fan sifatida shakllanishi va o'rganadigan muammolarining falsafiy-metodologik tahlili.....56-69

TARIX FALSAFASI VA FALSAFA TARIXI

5. Bilalov Mustafo Isoyevich

Islom falsafasining paradigma strategiyalariga turkiy hissasi.....70-92

6. Dablo Lyubov Grigoryevna

D. D. Ovsyaniko-Kulikovskiyning "ijod" kontseptsiyasini shakllantirishdagi roli.....93-105

7. Umarova Ro'zigul Sheraliyevna

O'rta asr musulmon xalqlari falsafasida naturfalsafiy g'oyalarning ilgari surilishi va asoslanishi.....106-120

DUNYO MADANIYATI VA DINIY AN'ANALAR

8. Mirzarahimov Baxtiyor Xoshimovich

Turizmning gnoseologik vazifalari va ularning falsafiy tahlili.....121-130

9. Orexova Svetlana

Filateliya kontekstidagi pravoslav ikonografiyasining semiotikasi 131-153

УДК: 140.8+141.201
<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9505-2020-8-1>

Mamatkulov Sanjar Toshpulatovich

Jizzax davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.

(O'zbekiston, Jizzax)

E-mail: 1984sanjar@mail.ru

**DUNYOQARASH VA HAYOTIY POZITSIYA:
STRUKTURAVIY TAHLIL**

Annotatsiya. Dunyoqarash va unga bog'liq masalalar turli fanlarning doimiy diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan. Inson, shaxs, alohida guruhlar va umuman jamiyat qaysi bir tadqiqotning ob'ektiga aylansa, o'z-o'zidan dunyoqarash masalasi ham tilga olinadi. Fanlararo tushuncha hisoblangan dunyoqarash falsafa, psixologiya, sotsiologiya, kulturologiya, antropologiya, pedagogika va boshqa qator fanlar doirasida turli nuqtai-nazardan o'rganiladi. Masalan, psixologiyada dunyoqarash ruhiy hodisa, sotsiologiyada xulq-atvor, kulturologiyada madaniy hodisa, antropologiyada etno-madaniy qiyofa, pedagogikada tarbiya ob'ekti sifatida tadqiq etiladi. Biroq, dunyoqarashning tub mohiyati, strukturasi va funksional jihatlari falsafa doirasidagina to'la va yaxlit holda qamrab olinadi. Falsafagina o'zining universalistik xususiyati bilan ushbu fenomenning ontologik, gnoseologik, aksiologik, praktsiologik va boshqa jihatlari asoslab, boshqa fanlar uchun ushbu masalada konseptual-metodologik ko'rsatma berishi mumkin. Shunday bo'lsada, dunyoqarash masalasi falsafaning boshqa universal muammolari qatorida hali hanuz o'zining tugal yechimini topmagan muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Gap shundaki, dunyoqarash nihoyatda murakkab va serqirra hodisa. Uni tushuncha holatiga keltirish, strukturaviy va funksional jihatdan tahlil qilish borasida yakdil bir xulosaga kelish juda mushkul. Shu boisdan ham biz ushbu maqolada dunyoqarashga oid ba'zi tadqiqotlarga murojaat qilib, uning strukturasi va komponentlarini aniqlashga urinib ko'ramiz. Bunda biz shu vaqtgacha mavjud bo'lgan falsafiy qarashlarni tanqidiy tahlil elagidan o'tkazib,

ba'zi bir bo'shliqlar va noaniqliklarga e'tibor qaratamiz. Shuningdek, dunyoqarashni shaxs bilan, uning hayotiy pozitsiyasi bilan aloqadorligini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, struktura, tarkib, tizim, komponent, bilim, prinsip, e'tiqod, qadriyat, baho.

Kalit so'zlar (2): hayotiy pozitsiya, individual ong, tarixiy voqelik, ijtimoiy ong, hissiyot va ruhiyat, intellektual asos, konseptual nazar, dunyoqarashning strukturasi, nazariy konstruksiya.

KIRISH

Borliqdagi har bir ob'ekt o'ziga hos strukturaga ega. Xoh u moddiy ob'ekt bo'lsin, xoh ma'naviy hodisa, albatta muayyan tarzda strukturalanadi. Ob'ektning xususiyatlari va boshqa ob'ektlar bilan munosabat tarzi, avvalo uning strukturaviy jihatdan qanday tashkil qilinganligiga bog'liqdir. Bu biz tadqiq etmoqchi bo'lgan dunyoqarashga ham tegishli. Dunyoqarashning tarkibi va strukturasi ko'rib chiqishdan avval, tarkib va struktura o'zi nima ekanligiga e'tibor qaratamiz. Tarkib – muayyan ob'ektni tashkil etuvchi komponentlarning oddiy to'plami, struktura – ushbu komponentlar o'rtasida yuzaga keladigan aloqalardir. Strukturaning eng asosli ta'rifi ijtimoiy falsafa sohasidagi taniqli mutaxassis V.Y. Kemerovga tegishli. U shunday ta'rifni keltiradi: “Struktura – o'zgaruvchan sharoitlarda takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan ob'ektning barqaror birikmalar to'plami... Xolistik tushunishda struktura tizim bilan tenglashtiriladi. Bu holatda tizim elementlar orasidagi aloqa-bog'lanishlar sifatida tushuniladi. Ikkinchi ta'rif struktura tushunchasidan tizim tushunchasini farqlaydi. Shu bilan birga, struktura ob'ektning ichki tashkil etilishi va tartibliligi sifatida tushuniladi” [Kemerova, B. Y. & Kerimova, T. X. 2003: b.427].

MATERIALLAR VA METODLAR

“Dunyoqarash” tushunchasining falsafiy mazmunini ochib berish uzoq va chuqur an'anaga ega. Ba'zi olimlar tomonidan “dunyoqarash” tushunchasi “dunyoni idrok etish usullari bilan o'rnashgan aqliy linzalar” [Olsen, M.E. & Lodwick, D. G. & Dunlap, R. E. 1992: b.4] sifatida tushuntiriladi. “Dunyoqarash” atamasi nemischa “Weltanschauung” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dunyoga bo'lgan qarashni yoki shaxsning hayotga, ijtimoiy dunyoga va institutlarga yaxlit qarashini anglatadi [Wolman, B. B. 1973: b.406]. Bu kishilar,

munosabatlar, tabiat, vaqt va faoliyat haqidagi e'tiqodlar, qadriyatlar va taxminlarni anglatadi [Ibrahim, F. A. & Owen, S. V. 1994: b.201].

Dunyoqarash tushunchasi tarixan turli shakl va ma'nolarda ifodalangan bo'lib, uning mazmuni haqida yakdil bir xulosa mavjud emas. Xususan, K.Yung uni "hayot falsafasi" [Jung, C. G. 1954: b.111-125], A.Maslou "dunyoga nazar solish" [Maslow, A. H. 1970: b.39], S.Pepper "dunyo gipotezalari" [Pepper, S. C. 1970: b.128], J.Frank "taxminiy dunyolar" [Frank, J. D. 1973: b.57], J.Kottler va R.Xazler "o'z-o'zini va dunyoni qurish tizimi" [Kottler, J. A. & Hazler, R. J. 2001: b.355-369], F.Klakxon "madaniy orientatsiyalar" [Kluckhohn, F. R. 1950: b.376-393] shaklida ifodalab, turli nuqtai nazardan talqin qilganlar.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, dunyoqarash atamasi vaqt o'tishi bilan kishilarning dunyoni, madaniyatni, dinni yoki ma'naviyatni qanday anglashini tushuntirish uchun qo'llanilgan va boshqa madaniyatlarning xatti-harakatlari va munosabatlarini tasvirlash uchun ishlatilgan. Shuningdek, u nazariyotchi yoki tadqiqotchining nuqtai nazarini hisobga olgan holda turli kontekstlarda ishlatilishi mumkin [Ibrahim, F. A., Roysircar-Sodowsky, G., & Ohnishi, H. 2001: pp.425-456].

Dunyoqarashga nisbatan yondashuvlarning bunday xilma-xilligini tabiiy qabul qilmoq kerak. Zero insonning ma'naviy-ruhiy dunyosi, uning borliq bilan munosabati murakkab jarayonlar birligidan iborat bo'lib, ularni muayyan bir qolipgasolish nihoyatdamushkuldir. Shunday bo'lsada, dunyoqarashni yaxlit tarzda tadqiq etish va uning strukturasi aniqlashga bo'lgan urinishlar o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab faylasuf olimlar oldidagi jiddiy ishga aylandi. Dunyoqarashni 1970-1980-yillarda fundamental tarzda tadqiq etgan olimlar sirasiga R. A. Arsishevskiy, I. V. Vostrikov, M.G. Ashmanis, A.S. Kraveslarni kiritish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

R. A. Arsishevskiy o'z zamonoshlarining tajribasini umumlashtirib shunday yozadi: "70-yillar nashrlarida dunyoqarash tushunchasini yanada aniqlashtirish jarayonida uni falsafa, mafkura yoki butun ijtimoiy ong bilan aniqlashga qaratilgan urinishlar tanqidiy tahlil qilinadi. Natijada, dunyoqarashni ijtimoiy ongning shakl yoki sohalaridan biriga qadar qisqartirish mumkin bo'lmagan nuqtai nazar ishlab chiqiladi. Unga ko'ra, dunyoqarash ijtimoiy ong shakllari va sohalarining barchasini emas, faqat ularning alohida elementlarini birlashtirgan

maxsus ma'naviy hodisani ifodalaydi" [Arsishevskiy, R. A. 1986: b.48]. R. A. Arsishevskiy dunyoqarash va ongning farqli jihatlariga to'xtalib, dunyoqarashning ongga nisbatan xususiy hodisa ekanligini ta'kidlaydi. Ong masalasiga chuqur to'xtalib o'tirmasdan (zero bu alohida tadqiq etishga muhtoj masala) shuni aytishimiz mumkinki, dunyoqarash ongning nisbatan yaxlitlangan, o'zaro muvofiqlashgan, barqaror qismi. Zero, ong inson ma'naviy-ruhiy olamining dunyoqarashdan tashqarida turuvchi boshqa elementlarini ham qamrab olishi jihatidan dunyoqarashga nisbatan kengroq hodisa.

I. V. Vostrikovning fikrlariga murojaat qilamiz. U shunday yozadi: "dunyoqarash – dunyo, tabiat va jamiyat haqida, ularning bir butunligi, inson va uning dunyodagi o'rnini, mavjud bo'lishning ma'nosi to'g'risidagi umumiy fikrlar majmui. Uning o'ziga xosligi esa ikki funksiyada namoyon bo'ladi: birinchidan, u shaxsning o'z-o'zini anglash shakli, ikkinchidan, dunyoni ma'naviy-amaliy o'zlashtirish usulidir. Dunyoqarash "dunyo" va "inson" tushunchalarining birikmasi – dunyoning inson bilan munosabati va insonning dunyoda o'z-o'zini aniqlashi sifatida e'tirof etiladi" [Vostrikov, I. V. 1987: b.4]. Yoki M.G.Ashmanis ta'rifiga murojaat qilamiz. U shunday yozadi: "Dunyoqarash – dunyo va insonning o'zaro aloqadorligi va munosabati, insonning tabiat, jamiyat, ularning qonunlari to'g'risidagi, o'zi va dunyodagi o'rnini haqidagi umumiy qarashlar tizimidir. Individual ong darajasida dunyoqarash asosiy e'tiqodlar va ular bilan aloqador bilimlar, qarashlar va tasavvurlar majmui bo'lib, unda tabiiy va konkret tarixiy voqelikning aks etishi insonning shaxsiy hayotiy tajribasi bilan sintezlanadi va shu tufayli shaxsning ijtimoiy pozitsiyasi, fikrlash tarzi va xulq-atvor yo'nalishini belgilab beradi" [Ashmanis, M. G. 1984: b.27].

P. N. Fedoseev tomonidan berilgan dunyoqarashning ta'rifi yuqorida ko'rsatilgan M. G. Ashmanisning ta'rifidan farq qilmaydi. Ammo Fedoseev bu ob'ektning o'zgaruvchanligi haqida gapiradi. U dunyoqarashni boshqa har qanday ong shakli kabi voqelikning o'z davri ruhidagi in'ikosidir, deb ta'kidlaydi. Unga ko'ra, haqiqat necha marta o'zgarsa, dunyoqarash ham shuncha o'zgaradi. "Dunyoqarash, uning tuzilishi va mazmuni doimiy, statik, o'zgarmas narsa emas. Tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida dunyoqarash tizimida alohida komponentlarning o'rnini o'zgarib, uning mazmuni vaqt o'tishi bilan yangilanib, boyib bordi. Butun dunyo haqidagi muayyan g'oyalar to'plamida qaysi qarashlar ustunligiga qarab, shuningdek, dunyoqarash strukturasi tegishli qarashlar va g'oyalarni kiritish usuliga qarab,

turli jamiyat va sinflarda dunyoqarashning har xil tipi ustunlik qiladi” [Fedoseev, P. N. 1979: b.5]. Ammo keyin Fedoseev, turli xil dunyoqarash tiplari turli strukturaga ega ekanligini ta’kidlab, kutilmaganda ma’lum bir umumiy strukturaga olib keladi. Unga ko’ra, birinchi va eng muhim o’rinda dastlab ichki qadriyatlar va o’rnatma(ustanovka)lar, ikkinchi – tasavvurlar va g’oyalar, uchinchi – e’tiqod (birinchi va ikkinchining sintezi) turadi. Keyingi bosqichlarda bu sxemaga san’at, axloq, falsafa va fan qo’shiladi. Fedoseev kommunistik dunyoqarashni yangiligi va jozibadorligi jihatidan dunyoqarashning eng yuqori tipi deb hisoblaydi.

A.S.Kraves Fedoseevning konsepsiyasini hisobga olib, birinchi navbatda dunyoqarash tizimi haqidagi tezisni tanqid qiladi. “Shu bilan birga, ko’pchilik tadqiqotchilar dunyoqarash umumlashgan qarashlar tizimi degan pozitsiya bilan kelisha olmaydilar, chunki tizimlilik belgisi dunyoqarashning faqat ancha rivojlangan nazariy shaklini tavsiflaydi” [Kraves, A. S. 1986: b.27], ya’ni dunyoqarashning dastlabki shakllari butun bir tizim bo’lmasligi mumkin. Kraves ham dunyoqarashni faqat uning turli jihatlarigina strukturalashishi mumkin, deb hisoblaydi. Statik struktura ob’ekt qismlaridan faqat bittasini ko’rsatadi va muqarrar ravishda bir tomonlama bo’ladi. Kravesning yana bir yangiligi – dunyoqarashning o’z tashuvchisidan (sub’ekti) ajralmasligidir. “Nihoyat, dunyoqarash uning o’ziga xos tashuvchisidan holi tarzda umuman mavjud emasligini yodda tutish lozim. Ayni bir tarixiy davrda, muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ham turli shaxslar, ijtimoiy guruhlar va sinflar dunyoqarashining mazmuni va shaklida tafovutlar mavjud. Ma’lum bir tashuvchiga bog’liqlik dunyoqarashni intersub’ektiv, shaxssiz va umumahamiyatli bo’lgan fandan ajratib turadi” [Kraves, A. S. 1986: b.30]. Lekin bu, umumlashgan shakldagi dunyoqarashni ajratib bo’lmaydi, degani emas. “Biroq, turli xil dunyoqarashlar o’rtasidagi chuqur sifatiiy farqlarga qaramasdan, ularning har biri uchta asosiy savolga javob berishga intildi:

- 1) inson yashaydigan va harakat qiladigan dunyo nima?;
- 2) nima uchun yashash kerak?;
- 3) qanday yashamoq kerak?” [Kraves, A. S. 1986: b.35].

Shuningdek, dunyoqarashning qaysi tipiga mansub bo’lishidan qat’iy nazar, uning ijtimoiy ong tizimidagi roli o’zgarishsiz qoladi. “Aftidan, dunyoqarashning ijtimoiy ong tizimidagi maqomini ochib berishning eng to’g’ri yo’li substansiya tushunchasi ortiga yashiringan. Substansiya – har qanday mavjudlikning mohiyati, asosi... Xuddi shunday, dunyoqarashga ijtimoiy ongning aniq shaklu-shamoyili siftida mavjud

bo'lgan maxsus ma'naviy substansiya sifatida qaralishi mumkin... Dunyoqarashni haqli ravishda o'z davri ijtimoiy ongining ma'naviy kvintessensiyasi deb aytishimiz mumkin" [Kraves, A. S. 1986: b.45]. Kraves dunyoqarashni ma'naviy va amaliy ob'ekt deb biladi va u gnoseologik va qadriyat komponentlarini, shuningdek ikki: oddiy va nazariy (mafkura) darajani o'z ichiga oladi, deb hisoblaydi. Aynan mana shu yerda fikrlarimizning avval boshida aytib o'tilgan paradoksga duch kelamiz. Ya'ni, A.S Kraves de yure dunyoqarashning strukturasi haqida gapiradi, lekin de fakto faqat uning tarkibini tavsiflaydi.

XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida dunyoqarash borasidagi tadqiqotlar o'z ahamiyatini yo'qotdi va faqat universitet talabalari uchun yozilgan darsliklardagina tilga olindi. Bu borada rossiyalik olimlardan: V.V. Trushkov, N.F. Buchilo, A. N.Chumakov A.A. Radugin va V. G.Gorbachyov; o'zbekistonlik olimlardan: N.A.Shermuhammedova tomonidan yozilgan darslik va o'quv qo'llanmalarda keltirilgan dunyoqarashga oid fikrlarni ko'rib chiqamiz.

Bu tadqiqotchilarning barchasi dunyoqarashning mohiyatini bir xil tarzda aniqlaydi. Biz uchun V. G. Gorbachyov tomonidan berilgan ta'rifni keltirish kifoya. "Muxtasar qilib aytganda, dunyoqarash, bu – bilish va amaliyot sub'ekti (individual, ijtimoiy guruh, umuman jamiyat) da shakllangan dunyo tasviridir. Bu insonning hayotiy pozitsiyasi va atrofidagi dunyoda mavjud bo'lishi uchun zaruriy asosdir. Albatta, dunyoqarash insonning o'zi va atrofidagi dunyo haqidagi bilim va g'oyalari bilangina cheklanib qolmaydi. U nafaqat dunyoning tasviri, balki uning dunyoga munosabati asosida shakllangan tamoyillar hamdir: qiziqish yoki befarqlik, yaxshilik yoki yomonlik va h.k. Insonning dunyoqarashi uning ma'naviy-amaliy faoliyatisiz, fan-texnika taraqqiyoti va madaniy muhit ta'siridan holi tarzda hosil bo'lmaydi" [Gorbachyov, V. G. 2002: b.6].

Ba'zi istisnolarni hisobga olmaganda, deyarli boshqa barcha mualliflar dunyoqarash fenomenini bir xil tarzda belgilaydilar. Afsuski, dunyoqarash strukturasi tushunishda tadqiqotchilar orasida bunday yakdillik yo'q. V.G.Gorbachyovning fikriga ko'ra, dunyoqarash elementlari bilim, e'tiqod, ideallar, tamoyillar va ma'naviy qadriyatlardir. Shuningdek, tadqiqotchi dunyoqarashning ikki funksiyasini ham belgilaydi: bilish (kognitiv) va mo'ljal olish (orientatsiya).

N.F.Buchilo, A.N.Chumakov, N.S.Shermuhammedova dunyoqarashning uch turini ajratib ko'rsatadi: dunyoni his etish, dunyoni idrok qilish va dunyoni tushunish. Bu tiplar dunyoqarashning uch asosiy shakliga, ya'ni mif, din va falsafaga mos keladi. N.F.Buchilo

va A.N.Chumakovlar dunyoqarashning funksiyalari va strukturasi quyidagicha ifodalaydi: “Shunday qilib dunyoqarashda inson tomonidan amalga oshiriladigan quyidagi asosiy funksiyalar umumlashtirilgan shaklda taqdim etiladi: bilish (kognitiv), qadriyat va xulq-atvor (N.S.Shermuhamedova ham bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalarini keltiradi [Shermuxammedova, N.A. 2012: b.9]). Demak, muammolarga, savollarga tanlangan tarzda javob beradigan har bir insonning dunyoqarashi har doim shaxsiy o‘ziga hosligi bilan ajralib turadi va shu boisdan ham boshqa kishilarning dunyoqarashiga o‘xshamaydi. Bu har doim noyob va betakror, chunki dunyoqarashda intellekt bilan birga, hissiyot va ruhiyat uzviy bog‘liq bo‘lib, ular har bir inson uchun mutlaqo o‘ziga xos, individual xususiyatlar sifatida ishlaydi. Intellekt, hissiyot va ruhiyat iroda bilan uyg‘unlikda kishilar tomonidan faol qabul qilinadigan, ular ongining butun omboriga, hayotiy intilishlariga mos keladigan qarashlar – e’tiqodlarni yaratadi. Har qanday dunyoqarashning yana bir muhim elementi shubha bo‘lib, uni dogmatizmdan himoya qiladi” [Buchilo, N. F. & Chumakov, A. N. 2003: b.11-12]. Aks holda, emotsional, ruhiy va intellektual asoslar iroda orqali va har bir shaxsning o‘ziga hos jihatlari hisobga olgan holda e’tiqod va shubhalarni yaratadi.

V. V. Trushkovning fikricha, dunyoqarash bir vaqtning o‘zida ikkita strukturaga va ikki turga ega: “Dunyoqarashning turlari: individual (shaxs) va ijtimoiy dunyoqarash (mafura, ijtimoiy ideal, ijtimoiy pozitsiya). Dunyoqarashning psixologik va gnoseologik strukturasi farqlash lozim. Psixologik struktura: bilimlar, qarashlar tizimi, qadriyat baholar tizimi, hayotiy pozitsiyani tanlashda insonning dunyo bilan munosabati; bilim, his-tuyg‘u, tanlangan pozitsiyaga ishonch, burchni va axloq mezonini anglashni birlashtiruvchi e’tiqod; ideallardir. Dunyoqarashning gnoseologik strukturasi tarkibini tabiatshunoslik, fizik, biologik, matematik, sotsiologik, estetik, iqtisodiy va boshqa bilimlar tashkil etadi. Dunyoqarashning shakllanishida mazkur bilimlar asosiy rol o‘ynaydi. Ammo dunyoqarash mexanik bilimlar to‘plami emas. Bu dunyo haqidagi qarashlarning yaxlit tizimi, bu konseptual nazar, dunyoda sodir bo‘ladigan barcha narsa idrok etiladigan prizmadir. Dunyoqarashning nazariy asoslari falsafadir” [Trushkova, V. V. 2004: b.12].

V.V.Trushkova bilimlarni har ikki strukturaga ham kiritadi. U dunyoqarashning gnoseologik strukturasi tashkil etuvchi bilimlar asosida shakllanadi, demoqchi. Keyin psixologik struktura vujudga keladi, chunki ideallar va qadriyatlar, uning fikricha, bilimga asoslanadi.

Dunyo haqidagi tasavvur ana shu dunyoqarash asosida vujudga kelgan falsafaga asoslanadi. Gipoteza qiziqarli, lekin xatolik boshidanoq ko'rinib turibdi. Biz bilim dunyoqarashning asosi ekanligini inkor etmaymiz, biroq barcha bilimlar falsafiy konsepsiyaga aylanmaydi. Yaxlit dunyoqarashga ega, ammo falsafa haqida zarracha tasavvurga ega bo'lmagan kishilar juda ko'p. Afsuski, har bir insonning dunyoqarashi bor, biroq falsafiyarlari juda oz. Ba'zi mualliflar dunyoqarashning alohida, falsafiy turiga urg'u beradilar, lekin u keng ijtimoiy qatlamlarda deyarli tarqalmagan.

Dunyoqarashning strukturasi tasavvur qilish va uning tarkibiy qismlari ierarxiasini aniqlash uchun avvalo ushbu komponentlarning o'zini aniqlab olish kerak. Agar bilim deganda biz asosan ob'ektiv ma'lumotlarni nazarda tutsak, unda e'tiqodlar, normalar, ideallar va qadriyatlar nima? Yuqorida aytib o'tilgan mualliflarning asarlaridan ta'riflarni izlashimiz mumkin. "E'tiqod – kishilar tomonidan faol qabul qilinadigan, ularning ongi, hayotiy intilishlarining butun ko'lamiga mos keladigan qarashlardir" [Buchilo, N. F. & Chumakov, A. N. 2003: b.12].

"Ideal – insonning eng yuksak intilishlari, maqsadlari va harakat dasturlarini ifoda etuvchi mukammallik va shuning uchun orzu qilinadigan kelajakning ruhiy qiyofasidir" [Gorbachyov, V. G. 2002: b.7]. "Prinsiplar – hayotda amal qilinishi lozim bo'lgan g'oyalar va qoidalardir" [Gorbachyov, V. G. 2002: b.8]. "Qadriyat – kishilarning ehtiyojlari va istaklarini qondiradigan muayyan bir ob'ekt yoki hodisaning xususiyati. Insoniy qadriyatlar tizimiga yaxshilik va yomonlik, baxt va baxtsizlik, hayotning maqsadi va ma'nosi haqidagi g'oyalar kiradi" [Radugin, A. A. 2001: b.13].

Yana bir rossiyalik olim A.A.Radugin normalarni shaxsning boshqa kishilar bilan munosabatlarini barqaror va takroriy baholash natijasi sifatida belgilaydi. Bu qadriyatlar va amaliy xulq-atvor o'rtasidagi o'ziga hos bog'liqlikdir. A. Raduginning dunyoqarash konsepsiyasini ko'rib chiqishga kirishishdan avval, yuqorida biz ko'rib chiqqan barcha tadqiqotchilar dunyoqarashning strukturasi muhokama qilar ekanlar, aslida faqat uning tarkibini tasvirlaganligini ta'kidlash kerak. Tarkib va struktura o'rtasidagi farqni aniq belgilash uchun biz tarkib – qismlarning oddiy ro'yxati, struktura – komponentlar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlar ierarxiyasi ekanligini tushuntiramiz. Tarkibda hech qanday ierarxiya yo'q, chunki u faqat aloqa-bog'lanish tamoyilidan kelib chiqadi. Yuqorida ko'rib o'tilgan barcha tadqiqotchilar dunyoqarashni faqat tarkibiy qismlar

kombinatsiyasi sifatida tushundilar va tushuntirdilar. Shuning uchun ularning dunyoqarash strukturasi haqidagi tadqiqotlari aslida faqat uning tarkibini ko'rib chiqish bilan cheklandi.

A.A. Radugin dunyoqarashning to'rtta komponentini belgilab berdi: kognitiv (dunyoning maxsus ilmiy va universal tasviri), qadriyatiy-me'yoriy (ideallar, e'tiqodlar, ishonchlar, me'yorlar), emotsional-irodaviy (bilimlarni etiqodlarga aylantiruvchi tuyg'ular) va amaliy (bilimlarni amaliyotga tadbiiq etish va ideallarni amalga oshirishga tayyorlik).

Dunyoqarashning ikki darajasi mavjud: hayotiy-amaliy va nazariy. "Dunyoqarashning hayotiy-amaliy darajasi o'z-o'zidan shakllanadi va sog'lom fikr, keng va xilma-xil kundalik tajribaga asoslanadi. Dunyoqarashning bu darajasi ko'pincha hayot falsafasi deb ataladi... Hayotiy-amaliy dunyoqarash nihoyatda xilma-xildir, chunki uning tashuvchilari ta'lim va tarbiya tabiatida turlichadir" [Radugin, A. A. 2001: b.14]. Faylasuflar hayotiy-amaliy dunyoqarashning faktik individualligi muammosini nazariy darajada hal etishga harakat qilmoqdalar. Kishilar bir xil tarzda biladigan va gapiradigan, ammo boshqacha (individual tarzda) boshdan kechiradigan va his qiladigan umumiy spekuliyativ modellar mavjud.

Dunyoqarash ierarxiyasi quyidagicha: Radugin nazarida har qanday dunyoqarashning o'zagi qadriyatlardir. Ular hissiy-irodaviy komponentdan kelib chiqadi. Har kimning ham adolat haqidagi fikri inobatga olinmasa g'azab va nafratni his qilishi bejiz emas. Buni amerikalik psixolog olimlar M.Brandt va J.Kraufordlar tomonidan o'tkazilgan empirik tadqiqotlar ham isbotladi. Xususan ular shunday xulosa qiladilar: "Kundalik hayotda boshqalarni qoralovchi his-tuyg'ular (masalan, g'azab, nafrat, jirkanish) dunyoqarashga zid bo'lgan ma'lumotlarga, ijobiy hissiyotlar (masalan, g'urur, ishtiyoq) esa dunyoqarashga mos keluvchi ma'lumotlarga qaratiladi" [Brandt, M. J. & Crawford, J.T. 2020: b.36].

A.A. Raduginning so'zlariga ko'ra, qadriyatlar har qanday dunyoqarashning semantik (ma'noli) kategoriyasidir. Biroq, qadriyatiy-me'yoriy komponent faqatgina kognitiv va hissiy-irodaviy komponentlar o'zaro ta'sirlashgandagina hosil bo'ladi. Bilim dunyoqarashning sub'ekti tomonidan yetarli darajada his etilgandan, kerakli hissiy bo'yoqlarga ega bo'lgandan keyingina e'tiqodga aylanadi. Dunyoning konkret ilmiy yoki universal manzarasi tashuvchi (sub'ekt) uni tushunishga o'rgangan paytda emas, balki uning butun fikrlash tarzi va hayotiy tajribasiga mos kelganda, dunyoning manzarasi ob'ektiv bilimlardan dunyoning sub'ektiv tasviriga aylanganda individuallashadi.

Boshqacha aytganda, bilim inson tomonidan shaxsan unga (yoki uning ijtimoiy guruhiga, xalqiga) manzilli yo'naltirilmasdan hamda "o'zirniki" sifatida qabul qilinmaguncha e'tiqodlarga aylanmaydi. Qadriyatiy-me'yoriy komponent hosil bo'lgandan so'ng amaliy komponent haqida gapirishimiz mumkin.

A.A. Radugin qarashlarining ba'zi jihatlarini tanqidiy ko'rib chiqmoq lozim. Kishilarning aksariyati o'z e'tiqodlarini sir tutishadi, shaxsiy va ijtimoiy hayotida ular konformizm tamoyillariga amal qilishadi. Ko'rinib turibdiki, e'tiqod inson xatti-harakatlari asoslaridan alohida holda mavjud. O'rtacha inson bir narsani o'ylaydi, lekin ba'zan buning aksini qiladi. Biroq, dunyoqarashning shakllanishi va faoliyat ko'rsatishida amaliyotning roli nihoyatda katta bo'lib qolmoqda. Gap shundaki, bilimlarni e'tiqodga aylantirish uchun ba'zida hissiy bo'yoqlar yetishmaydi. Bilimlar nafaqat his qilinadi, balki amalda sinovdan o'tkaziladi. Hatto ijobiy yoki salbiy hissiy rang berish bilimlarni amalda tekshirib ko'rish uchun reaksiya sifatida paydo bo'ladi, deb taxmin qilish mumkin. Masalan, amalda noto'g'ri bo'lib chiqqan biror kishining bilimi yoki bergan tavsiyasi, sub'ekt tomonidan o'sha kishining o'zini ham, bilimi yoki tavsiyasining mazmunini ham salbiy emotsional reaksiyalanishiga olib keladi.

Dunyoqarashning hayotiy-amaliy va nazariy darajalari o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlash ham juda muhimdir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, hayotiy-amaliy daraja asosan individual bo'lib, bu dunyoqarash sub'ektining amaliy faoliyati va ta'lim-tarbiya jarayonida rivojlanadi, ya'ni dunyoqarash asosan shu darajada shakllanadi. Nazariy daraja umumiy tushunchalardan iborat (deyarli har doim falsafiy), bu dunyoqarash tashuvchilarining hayotiy-amaliy darajasini transpersonallashtirishga harakat qiladi.

Nazariy daraja faqat spekulativ konstruksiyalar bilan bog'liq bo'lsa-da, dunyoqarash uyg'undir. Lekin nazariy darajada faqat o'ziga hos qadriyatlar mavjud. Masalan, ilmiy faraz uchun asosiy qadriyat ob'ektivlikdir, falsafiy konsepsiyalar uchun – mantiqiylik, siyosiy ta'limotlar uchun – maqsadga (manfaatga) muvofiqlik qadriyat hisoblanadi. Agar biron bir sabablarga ko'ra nazariy qadriyat dominant pozitsiyani egallab olsa (har qanday dunyoqarash dominantlarsiz mavjud bo'lmaydi), unda darhol dunyoqarashning bo'linishi yuz beradi. Nazariy konstruksiya emotsional-irodaviy komponentni nazorat qilishni (bosim o'tkazishni) boshlaydi, umumlashtiruvchi xarakterdagi mustaqil argumentlar ushbu dunyoqarash tashuvchilari shaxsiy va ijtimoiy hayotining harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Bu hayotiy-amaliy daraja

yo'qoladi, degani emas. U faqat tashuvchi (sub'ekt) uchun o'z ahamiyatini yo'qotadi va mustaqil tarzda rivojlanadi. Natijada, inson bir narsani aytadi va boshqasini qiladi, ya'ni so'z (fikr) va amal (ish) birligi yo'qoladi. Shunday qilib, biz o'z ta'limotiga zid tarzda yashagan faylasuflar (Seneka, Shopengauer) hamda o'z ta'limotlariga zid ravishda faoliyat yuritgan va hatto o'z ta'limotlarini juda tez-tez o'zgartirgan siyosatchilarga (Pol Pot, Lenin) duch kelishimiz mumkin.

Bu dunyoqarashning hayotiy-amaliy darajasi muqarrar tarzda dominant ekanligi bilan izohlanadi. Zero, har qanday inson, xohish-istaklaridan qat'iy nazar, ko'plab kichik yoki katta kundalik ishlarga botib, doimiy ravishda o'z hayotini tashkil etish va ta'minlash bilan mashg'ul bo'ladi. Buni N. A. Shermuxammedova asosli tarzda shunday tushuntiradi: "Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash... har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulyativ funksiyani bajaradi" [Shermuxammedova, N. A. 2012: b.8]. Nazariy daraja deyarli har doim ikkinchi darajali bo'lib chiqadi, chunki aksariyat insonlar hayotda Makiavellining "avval yashanglar, keyin falsafa o'qinglar" ("primum vivere deinde philosophari") tamoyiliga amal qilib yashaydilar.

Inson abadiy savollarga javobsiz yashashi mumkin, garchi gohida bunday beparvolik ba'zi noqulayliklarga olib kelsa ham. Lekin inson to'satdan o'zini eng buyuk siyosatchi, faylasuf yoki olim deb tasavvur qilsa va o'z hayotiy tajribasiga tayanmasdan spekulyativ konsepsiyalarni yarata boshlasa, unda ular oddiy mavhum narsalarga aylanadi. Bundan tashqari, nazariy darajadagi qadriyatlar har doim ham amaliy hayotning qadriyatlari bilan bog'liq bo'lavermaydi va tegishli dominantligi bilan ham ulardan ustun turadi. Natijada, hayotdan ajralgan siyosatchi, faylasuf yoki olim hayotni isloh qilish va uni o'z nazariyalariga moslashtirishga intiladi. Bunday odamning shaxsiy, amaliy hayoti nazariy darajaga bog'liq bo'lmagan holda yo'nalish oladi. Bu inson tomonidan yaratilgan nazariyalar haqiqiy holatga mos kelmaydi. Ular hayotiy amaliyotdan uzilib qoladilar. Albatta, eng hudbin va narsistik shaxs ham o'zini to'liq atrofdan, hayotdan ixotalay olmaydi va ixtiyoriy ravishda yoki noilojlikdan muayyan kundalik muammolarni hal qilishga majbur bo'ladi. Shunda ongda ikkilanish yuz beradi. Bir tomondan, porloq, ammo mutlaqo amalga oshirib bo'lmaydigan nazariy loyihalar, ikkinchi tomondan, nazariy konstruksiyalarga mutlaqo nomuvofiq bo'lgan kundalik hayot.

Biroq, A.A. Radugin nazariyasining mantiqiy uyg'unligi va yangiligiga qaramay, biz uni o'zgarishsiz qabul qila olmaymiz. Zero, amaliy komponentning rolini bir oz boshqacha jihatdan ko'rib chiqamiz. Shuningdek, biz dunyoqarashni ikki darajaga bo'lish qiyin va umuman kerak emas, deb hisoblaymiz. Hayotiy-amaliy daraja, albatta, mavjud va A.A.Radugin nazariyasida to'g'ri tasvirlangan. Lekin nazariy darajaning mohiyati aniq emas. Darhaqiqat, ayrim kishilar uchun nazariy tuzilmalar hayot amaliyoti sohasiga tegishli. Bular: o'qituvchilar, faylasuflar, yozuvchilar va boshqalar. Talaba uchun nazariy bo'lgan konstruktsiya falsafa o'qituvchisi uchun hayot amaliyotining ajralmas qismidir. Nazariy daraja anchagina munozarali, shu bois biz dunyoqarashning darajalarga bo'linishidan voz kechishni taklif qilamiz. Nazariy konstruktsiyalarni tafakkur bilan tenglashtiramiz va ular hayot amaliyoti bilan mos kelishi yoki kelmasligi mumkin, deb hisoblaymiz.

Yuqorida bayon etilgan kamchiliklarga qaramasdan, bu nazariya dunyoqarash strukturasi o'rganishda oldinga tashlangan muhim qadam bo'ldi. A. A. Radugin konsepsiyasining muhim yangiliklaridan biri – ob'ektning komponentlari o'rtasidagi aloqa prinsipini ochib berishga uringanidir.

Afsuski, uzoq vaqt davomida dunyoqarashning ierarxiasini aniq va vizual tarzda qurish imkonsiz, deb ishonishgan. Ushbu masala bo'yicha Sovet tadqiqotchisi Y. M. Xakimov shunday ta'kidlaydi: "ierarxiyani rasmiy ravishda tasvirlashga urinishlar uning nazariy qoidalarining yo'qligi va konseptual va kategoriya apparati ishlab chiqilmaganligi sababli katta natijalarga olib kelmaydi" [Xakimov, E. M. 1986: b.28].

Shuning uchun biz faqat F.Engels tomonidan ishlab chiqilgan va B.M.Kedrov tomonidan ommalashtirilgan bo'ysunish tamoyiliga tayanishimiz mumkin. Materiyaning harakat shakllari haqida gapirar ekan, Engels ular orasidagi ierarxiyani bayon qildi. Bu tamoyilni ma'naviy ob'ektlarga tatbiq etishimiz mumkin, chunki dialektika qonunlari barcha ob'ektlarga tegishlidir. Qisqacha aytganda, bo'ysunish tamoyili quyidagilardan iborat: "Ushbu mutlaqo yangi yondashuv natijasida ilmiy tadqiqotlar ob'ektlarini bitta umumiy chiziqda ketma-ket joylashishi yuqoriga qarab harakatlanuvchi materiyaning progressiv rivojlanish jarayonini aks ettirdi (pastdan yuqoriga, oddiydan murakkabga). Boshqacha qilib aytganda, murakkabroq ob'ekt oddiyroq ob'ektdan kelib chiqqan, deb qaraladi va shunga ko'ra uni o'rganadigan "oliy fan" "quyi fan" dan kelib chiqqan va rivojlangan, deb hisoblanadi. Bunday yondashuv "bo'ysunish tamoyili" deb nomlanadi" [Kedrov, B. M. 1986: b.313]. Dunyoqarash ierarxiasini tuzishda biz uning

sodda tarkibiy qismlardan iborat emasligini yodda tutib oddiydan murakkabga o'tamiz.

Shunday qilib, dunyoqarashning faoliyatida soddaligi, ahamiyati va xronologiyasi nuqtai nazaridan birinchi navbatda, biz bilimlarni (bilimlarni noto'g'ri va haqiqiyga ajratishdan oldin ularni o'z ichiga olgan kognitiv komponent) joylashtiramiz va ikkinchi navbatda, bu bilimlarni amalda sinab, tekshirib ko'ramiz (bilimlarni haqiqatni mezoni bilan to'g'ri va noto'g'riga ajratuvchi amaliy komponent). Ushbu afzallik yangi bilim deyarli har doim hissiy neytral ekanligi bilan izohlanadi va ular muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz amaliy sinovdan so'ng muayyan rang oladi.

Shunday qilib, hissiy-irodaviy komponent (bilimlarni e'tiqodga aylantirish) uchinchi o'rinni egallaydi. Uning dunyoqarash faoliyatida ishtirok etishi uchun avvalgi ikki komponentning o'zaro aloqasi zarur (hissiyotlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, ular odatda ma'lum bilimlarga asoslangan amaliy harakatlarni bilan bog'liq). Qadriyatiy-me'yoriy komponent dunyoqarashning tashuvchisi (sub'ekti) muayyan hissiy-irodaviy rang olgan bilimlarni amaliy sinovidan xulosa chiqara boshlagandagina paydo bo'ladi. O'z tajribasini anglash orqali inson o'zi uchun nimani qadrlashni va qadrlamaslikni, me'yori sifatida nimani qabul qilish kerakligini o'zi hal qilishi mumkin. Dunyoqarashning qadriyatiy-me'yoriy komponenti prinsiplardan iborat, desak mubolag'a bo'lmaydi. Biz dunyoning qiyofasi va dunyoga munosabat deb ataydigan dunyoqarash ana shu tarzda shakllanadi va faoliyat ko'rsatadi. Bizningcha, bu komponentlar orasidagi aloqa tamoyili, ya'ni dunyoqarashning paydo bo'lishi va funkcionallashuvida qaysi komponent birinchi va qaysi biri oxirgi o'rinda turishi muhimdir. Masalan, hissiy-irodaviy komponent aniq uchinchi, ammo to'rtinchi yoki birinchi emas.

Dunyoqarash faqat o'ziga xos strukturaga ega bo'lib, boshqa ob'ektlar strukturasi bilan tubdan farq qiladi. Uning komponentlari ierarxiyasi buzilishi mumkin, bu esa dunyoqarashning bo'linishiga olib keladi. Agar, masalan, bilim amalda sinab ko'rilmagan, balki boshqa kishilarning so'zlaridan hissiy rang olgan bo'lsa, unda biz dunyoga nisbatan umuman mos kelmaydigan dunyoning tasvirini olamiz. Hayotiy amaliyot bir yo'nalishda olib boriladi, uning refleksiyasi esa butunlay boshqacha bo'ladi. Bunday vaziyatda dunyoning tasviri voqelikning aksi emas, balki so'zlar, tushunchalar va mavhum nazariyalarning soyasiga aylanadi.

Dunyoqarashning strukturasi belgilab olgandan so'ng, endigi vazifamiz dunyoqarashning hayotiy pozitsiya bilan aloqadorligini ko'rib

chiqishdir. Shaxsning hayotiy pozitsiyasi dunyoqarash bilan uzviy bogʻliq boʻlib, taʼbir joiz boʻlsa aytish mumkinki, dunyoqarash shaxs hayotiy pozitsiyasining maʼnaviy-ruhiy asosi hisoblanadi. N.N.Semke fikriga koʻra, “insonning hayotiy pozitsiyasi asosini obʼektiv dunyo va unda insonning tutgan oʻrni haqidagi umumiy qarashlar tizimi – dunyoqarash tashkil etadi” [Gritsanov, A. A. 1998: b.425]. A.N. Leontev fikri boʻyicha, pozitsiya, bu – insonning muqarrar xususiyati. U buni shaxsning shakllanishi va ijtimoiy munosabatlarning subʼektiga aylanishi, dunyoqarashi va hayotiy munosabatlarning aloqadorligidan kelib chiquvchi xususiyati sifatida tavsiflaydi [Leontev, A.N. 1993: b.171].

Bizningcha, shaxsning hayotiy pozitsiyasi – shaxsning oʻziga, oʻz hayotiga, oʻtmish, hozir va kelajakka, boshqa insonlarga, jamiyatga, qadriyatlarga boʻlgan barqaror subʼektiv munosabatlari, faoliyat yoʻnalishlari hamda yashash tarzining birligidir. Yaʼni shaxsning butun hayoti davomida unga hamrohlik qiluvchi oʻzini tutish, fikrlash, faoliyat yuritish va yashash uslubidir. Hayotiy pozitsiya, bu – insonning oʻzi tanlagan turmush tarzi, hayotiy munosabatlar, qadriyatli ideallarning va inson hayotining butun yoʻlini taʼminlaydigan hayotiy munosabatlarning birikmasi. Hayotiy pozitsiya har doim qatʼiy tuzilishga ega, ammo u oʻzgaruvchanlikni, rivojlanish imkoniyatini istisno qilmaydi.

Shaxsning hayotiy pozitsiyasi uning dunyoqarashi bilan uzviy bogʻliqligini yuqorida aytib oʻtdik. Zero, u dunyoqarash bilan birga shakllanadi, dunyoqarash oʻzgarishi uning ham oʻzgarishini taqozo etadi. Zero, shaxs hayotiy pozitsiyasining maʼnaviy-ruhiy asosini dunyoqarash tashkil etadi. Shu boisdan ham bu ikki tushunchaga berilgan taʼriflarda favqulodda yaqinlik, oʻxshashlik borligi bejiz emas. Biroq, dunyoqarashga berilgan baʼzi taʼriflarda hayotiy pozitsiya dunyoqarashning tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Masalan, sovet davrida chop etilgan “Falsafiy qomusiy lugʻat”da dunyoqarashga shunday taʼrif beriladi: “Dunyoqarash – dunyo va unda insonning tutgan oʻrni toʻgʻrisidagi qarashlar, baholar va majoziy ifodalar tizimi, insonning atrofdagi voqelikka va oʻziga boʻlgan umumiy munosabati, shuningdek, kishilarning asosiy hayotiy pozitsiyalari, eʼtiqodi, gʻoyalari, bilish va faoliyat prinsiplari, qadriyatli moʻljallaridir” [Illichyov, L. F. & Fedoseev, P. N. & Kovalyov, S. M. & Panov, V. G. 1983: b.375-376].

Shuningdek, I. T. Frolov tahriri ostida chop etilgan “Falsafiy lugʻat”da ham “voqelikka boʻlgan munosabatlardan kelib chiquvchi prinsiplar, qarashlar, qadriyatlar, ideallar va eʼtiqodlar tizimi, dunyoni yaxlit

tushunish, shuningdek, kishilarning hayotiy pozitsiyalari va faoliyatlari dasturlaridir” [Frolov, I.T. 1991: b.263], degan ta’rif keltiriladi.

Ushbu keltirilgan ta’riflarda hayotiy pozitsiya dunyoqarashning tarkibiga singdirib yuborilgan bo’lib, bu hayotiy pozitsiyani shaxsning faqat sub’ektiv holati sifatida, bir tomonlama tushunish natijasidir. Biz yuqorida ta’kidlab o’tganimizdek, dunyoqarash shaxs hayotiy pozitsiyasining ma’naviy-ruhiy asosini tashkil etadi, aksincha emas. Zero, shaxsning tashqi xususiyatlarini ifoda etuvchi “ijtimoiy munosabat”, “amaliy faoliyat”, “xatti-harakat”, “yashash tarzi” degan tushunchalar ham borki, bular dunyoqarash bilan nechog’lik bog’liq bo’lsa-da, biroq to’g’ridan to’g’ri uning tarkibiga kirmaydi. Shuning uchun ham, bizning yondashuvimizga ko’ra, hayotiy pozitsiya ichki (dunyoqarash) va tashqi (amaliy faoliyat, xatti-harakat, yashash tarzi) xususiyatlarning barqaror modelini ifodalaydi. Bunda shaxsning o’ziga hos hayotiy pozitsiyasi uning dunyoqarashi strukturasiidagi muayyan elementlarning (tafakkur yoki emotsionallik, qaysi bilim (g’oya)larning e’tiqod, hayotiy qadriyat va me’yor darajasiga ko’tarilganligi) dominantligi bilan belgilanadi. Bunda shaxsning hayotiy tajribasi (hayotiy amaliyot) va unga ta’lim-tarbiya orqali singdirilgan ustanovkalar, bilimlar omuxtalashadi hamda shaxsning o’ziga hos hayot yo’li, hayot traektoriyasi va hayotiy strategiyasini yuzaga keltiradi.

XULOSA

Shunday qilib, dunyoqarashni boshqa ijtimoiy ong shakllari: fan, din, axloq va boshqalardan farqli ravishda shaxs(tashuvchi)siz mavjud bo’la olmaydi. Ya’ni dunyoqarashda har bir shaxsning individual psixofiziologik (dunyoqarashning psixofiziologik jihatlar bilan aloqadorligi alohida mavzu) xususiyati hamda hayotiy tajribasi ustuvorlik qiladi va nazariy konstruksiyalar bilan aloqadorlikda (turli hil kombinatsiyalarda) har bir shaxsning o’ziga hos tipik dunyoqarashi shakllanadi. Dunyoqarashning umumiy modellari mavjud bo’lishiga qaramasdan (zero, bu modellar ijtimoiy ong shakllari kabi sof nazariy tabiatga ega) shaxs dunyoqarashi u yoki bu modelga nisbatan yaqin kelsa-da, ko’proq individuallik kasb etadi. Dunyoqarashning selektiv asosini tafakkur (intellekt) va emotsionallik tashkil etsa, uning strukturasi ierarxiyaviy yo’nalgan kognitiv (axborot, neytral bilimlar) – amaliy (axborot, bilimlarni haqiqiylik mezonida sinovdan o’tkazish) – hissiy-irodaviy (haqiqiy deb topilgan bilimlarga hissiy rang berish, eng muhimlarini e’tiqodga aylantirish) – qadriyat (e’tiqod darajasiga ko’tarilgan bilimlarni hayotiy prinsiplarga aylantirish) komponentlar tashkil etadi. Bu dinamik jarayon bo’lib, oddiy bilimlarni bir necha

bosqichli saralash jarayonidan o'tkazib shaxsning hayotiy prinsiplari darajasigacha olib boradi. Bunday o'ziga hos yondashuv dunyoqarashning shunchaki dunyoning umumiy tasviri emas, balki shaxsning o'ziga va dunyoga bo'lgan prinsipial munosabatlari ham ekanligini oddiyroq tushunish imkonini beradi.

Shu bilan birga, dunyoqarash shaxsning hayotiy pozitsiyasida ma'naviy-ruhiy asos hisoblanadi. Shaxsning hayotiy pozitsiyasini strukturaviy jihatdan quyidagicha tavsiflanishi mumkin: dunyoqarash strukturasi faqat hissiy-irodaviy va qadriyatiy komponentlari – hayotiy pozitsiyaning ichki (dunyoqarashlik) strukturasi ifodalaydi, shuningdek, shaxsning ijtimoiy statusi va roli hamda yashash tarzi – hayotiy pozitsiyaning tashqi strukturasi tashkil qiladi. Ushbu ichki va tashqi strukturalarning aloqadorligini tahlil qilishni keyingi tadqiqotlarimizda davom ettiramiz.

BIBLIOGRAFIYA

BRANDT, M. J. & CRAWFORD, J.T. (2020). Worldview conflict and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*, pp.36.

FRANK, J. D. (1973). *Persuasion and healing (rev.ed.)*. New York: Schocken.

IBRAHIM, F. A. & OWEN, S. V. (1994). Factor-analytic structure of the scale to assess World view. *Current Psychology*, 13.

IBRAHIM, F. A. & ROYSIRCAR-SODOWSKY, G. & OHNISHI, H. (2001). Worldview: Recent developments and needed directions. In J. G. Ponterotto, J. M. Casas, L. A. Suzuki, & C. M. Alexander (Eds.), *Handbook of multicultural counseling*. 2nd ed.

JUNG, C. G. (1954). Fundamental questions of psychotherapy. In R. F. C. Hull (Trans.), *The collected works of C. G. Jung (Vol. 16, pp. 111-125)*.

KLUCKHOHN, F. R. (1950). Dominant and substitute profiles of cultural orientations: Their significance for the analysis of social stratification. *Social Forces*.

KOTTLER, J. A. & HAZLER, R. J. (2001). The therapist as a model of humane values and humanistic behavior. In K. J. Schneider, J. F. T. Bugental, & J. F. Pierson (Eds.), *The handbook of humanistic psychology*.

MASLOW, A. H. (1970). *Motivation and personality (2nd ed.)*. New York: Harper & Row.

OLSEN, M. E. & LODWICK, D. G. & DUNLAP, R. E. (1992). Viewing the world ecologically (p. 4). Boulder, CO: Westview Press.

PEPPER, S. C. (1970). World hypotheses: A study in evidence. Berkeley: University of California Press. (Original work published 1942).

WOLMAN, B. B. (1973). Dictionary of behavioral science. New York: Van Nostrand Reinhold.

АРЦИШЕВСКИЙ, Р. А. (1986). Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов: Вища школа.

АШМАНИС, М. Г. (1984). Формирование научного мировоззрения. Рига: Зинатне.

БУЧИЛО, Н. Ф. & ЧУМАКОВ А. Н. (2003). Философия: учеб. пособие. – Москва: ПЕР СЭ.

ВОСТРИКОВ, И. В. (1987). Идеино-политическая доминанта мировоззрения. Р н/Д: Изд-во РГУ.

ГОРБАЧЕВ, В. Г. (2002). Основы философии. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002.

ГРИЦАНОВ, А. А. (1998). Новейший философский словарь. – Минск: Изд. В. М. Скакун. – С.425.

КЕДРОВ, Б. М. (1970). Энгельс и диалектика естествознания. Москва: Политиздат. с. 313.

КРАВЕЦ, А. С. (1985). Мировоззрение: структура и функции в системе общественного сознания // Ежегодник философского общества СССР. Москва: Наука.

ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1993). Потребности, мотивы, эмоции / А.Н. Леонтьев // психология эмоций / под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. - Москва: МГУ. с. 171 -180.

РАДУГИН, А. А. (2001). Философия. – Москва: Центр. Социальная философия: словарь / под общ. ред. КЕМЕРОВА, В. Е. & КЕРИМОВА, Т. Х. (2003). – Москва: Академ. проект.

ФЕДОСЕЕВ, П. Н. (1979). Мировоззрение, философия, наука. Москва: Знание.

ТРУШКОВА, В. В. (2004). Философия: учеб. Пособие. – Москва: Былина.

ФРОЛОВ, И. Т. (1991). Философский словарь. – Москва. с. 263.

ХАКИМОВ, Э. М. (1986). Моделирование иерархических систем. – Казань: Изд-во Казан. ун-та. с. 28.

ШЕРМУХАМЕДОВА, Н.А. (2012). Фалсафа – қув услубий мажмуа. – Ташкент: Ношир.

TRANSLITERATION

BRANDT, M. J. & CRAWFORD, J.T. (2020). Worldview conflict and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*. p. 36.

FRANK, J. D. (1973). *Persuasion and healing* (rev.ed.). New York: Schocken.

IBRAHIM, F. A. & OWEN, S. V. (1994). Factor-analytic structure of the scale to assess World view. *Current Psychology*, 13.

IBRAHIM, F. A. & ROYSIRCAR-SODOWSKY, G., & OHNISHI, H. (2001). Worldview: Recent developments and needed directions. In J. G. Ponterotto, J. M. Casas, L. A. Suzuki, & C. M. Alexander (Eds.), *Handbook of multicultural counseling*. 2nd ed.

JUNG, C. G. (1954). Fundamental questions of psychotherapy. In R. F. C. Hull (Trans.), *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 16, pp. 111-125).

KLUCKHOHN, F. R. (1950). Dominant and substitute profiles of cultural orientations: Their significance for the analysis of social stratification. *Social Forces*.

KOTTLER, J. A. & HAZLER, R. J. (2001). The therapist as a model of humane values and humanistic behavior. In K. J. Schneider, J. F. T. Bugental, & J. F. Pierson (Eds.), *The handbook of humanistic psychology*.

MASLOW, A. H. (1970). *Motivation and personality* (2nd ed.). New York: Harper & Row.

OLSEN, M. E. & LODWICK, D. G. & DUNLAP, R. E. (1992). Viewing the world ecologically (p. 4). Boulder, CO: Westview Press.

PEPPER, S. C. (1970). *World hypotheses: A study in evidence*. Berkeley: University of California Press. (Original work published 1942).

WOLMAN, B. B. (1973). *Dictionary of behavioral science*. New York: Van Nostrand Reinhold.

ARTSISHEVSKY, R. A. (1986). *Worldview: essence, specificity, development*. –Lviv: Vishka school.

ASHMANIS, M. G. (1984). *The formation of a scientific worldview*. Riga: Zinatne.

BUCHILO, N. F. & CHUMAKOV A. N. (2003). *Philosophy: textbook*. allowance. –Moscow: PER SE.

VOSTRIKOV, I. V. (1987). *The ideological and political dominant of the worldview*. R n / a: Publishing house of the RSU.

GORBACHEV, V. G. (2002). *Fundamentals of Philosophy*. Moscow: VLADOS-PRESS, 2002.

GRITSANOV, A.A. (1998). The latest philosophical dictionary. –Minsk: Publishing House V.M. Skakun. –С.425.

KEDROV, B. M. (1970). Engels and the dialectic of natural science. Moscow: Politizdat. p.313.

KRAVETS, A. S. (1986). Worldview: structure and functions in the system of public consciousness // Yearbook of the Philosophical Society of the USSR 1985. Moscow: Science.

LEONTIEV, A.N. (1993). Needs, motives, emotions / A.N. Leont'ev // Psychology of Emotions / Ed. VK. Vilyunas, Yu.B. Hippenreiter. - Moscow: Moscow State University. from. 171 -180.

RADUGIN, A. A. (2001). Philosophy. –Moscow: Center. Social Philosophy: Dictionary / Ed. ed. KEMEROVA, B.E., KERIMOVA, T. X. (2003). –Moscow : Academ. project.

FEDOSEEV, P.N. (1979). Worldview, philosophy, science. Moscow: Knowledge.

TRUSHKOVA, V. V. (2004). Philosophy: textbook. – Moscow: Bylina.

FROLOVA, I.T. (1991). Philosophical Dictionary. –Moscow: p.263.

KHAKIMOV, E.M. (1986). Modeling hierarchical systems. – Kazan: Kazan Publishing House. un-that. from. 28.

SHERMUKHAMEDOVA, N.A. (2012). Philosophy – methodological complex. –Tashkent. Noshir.

Маматкулов Санжар Тошпулатович (Узбекистан, Джизак)

Мировоззрение и жизненная позиция: структурный анализ

Аннотация. Мировоззрение и связанные с ним вопросы всегда были в центре внимания различных дисциплин. Когда объектом исследования становятся человек, индивид, определенная группа и общество в целом, также упоминается проблема самооценки. Мировоззрение, являющееся междисциплинарным понятием, изучается с разных точек зрения в рамках философии, психологии, социологии, культурологии, антропологии, педагогики и ряда других дисциплин. Например, в психологии мировоззрение изучается как духовный феномен, поведение в социологии, культурологический феномен в культурологии, этнокультурный облик в антропологии, образовательный объект в педагогике. Однако сама сущность,

структура и функциональные аспекты мировоззрения полностью и полностью заложены в философии. Философия может по своему универсалистскому характеру обеспечивать онтологический, гносеологический, аксиологический, праксиологический и другие аспекты этого явления и давать концептуальные и методологические указания другим субъектам в этом отношении. Тем не менее вопрос мировоззрения является одной из проблем философии, среди других фундаментальных проблем, которая еще не нашла своего полного решения. Дело в том, что мировоззрение - невероятно сложное и многогранное явление. Трудно прийти к четкому пониманию его структуры, функционального и структурного анализа. Поэтому в этой статье мы обратимся к некоторым исследованиям мировоззрений и попытаемся определить его структуру и компоненты. В то же время мы критически анализируем философии, которые существовали до сих пор, и обращаем внимание на некоторые пробелы и неясности. Мы также исследуем, как мировоззрение связано с жизненной позиции личности.

Ключевые слова: мировоззрение, структура, содержание, система, компонент, знание, принцип, убеждение, ценность.

Ключевые слова (2): жизненная позиция, индивидуальное сознание, историческая реальность, общественное сознание, жизненная позиция, эмоция и менталитет, интеллектуальная основа, концептуальный взгляд, структура мировоззрения, теоретическая конструкция.

